

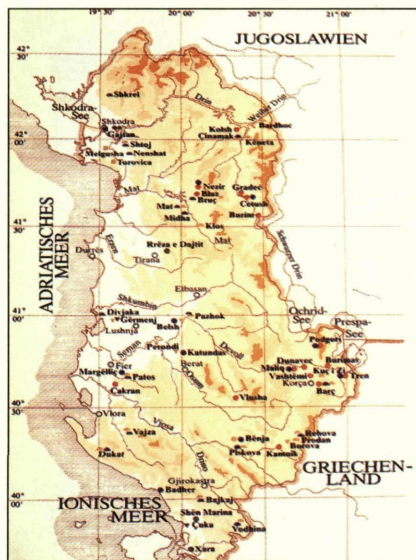
Η Νεολιθική εποχή και η εποχή του Χαλκού στην Αλβανία

Muzafer Korkuti

Διευθυντής Αρχαιολογικού Ινστιτούτου
Τίρανα, Αλβανία

Μετάφραση: Δαμιανός Κομμάτας

Από τις έρευνες που διεξήχθησαν στην Αλβανία για την Προϊστορία, αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός οικισμών της Νεολιθικής εποχής, όπως στο Maliq (Μαλίκι), στο Cakran (Τσάκραν), στο Vashtëmi (Βαστέμι), στο Burim (Μπουρίμ), στην Rodgorie (Ποντγκορία), στο Barç (Μπάρτζ) και στο Dërsnik (Ντερσνίκ) της Κορτσάς, στο Kamnik (Καμνίκ) της Κολώνιας, στο Blaz (Μπλάζ) και στο Nezir (Νεζίρι) του Μάτι, στο Gradec (Γκραντέτζ) και στο Cetush (Τσετούς) της Ντίμπρας, στο Kolsh (Κολς) του Κούκες, στο Rashtan (Ράσταν) του Λιμπράζντ αλλά και από επιφανειακά ευρήματα σε διάφορα άλλα σημεία (εικ.1). Καλύτερα έχει ερευνηθεί και μελετηθεί η περιοχή της Κορτσάς, η οποία στην Προϊστορική εποχή (όπως και σήμερα) είχε καλές γεωκλιματικές συνθήκες. Η περιοχή αυτή παρουσιάζει την πιο πλούσια και εξελιγμένη πολιτιστική ζώνη στη Νεολιθική εποχή. Επίσης, είναι ο χώρος, όπου συνεχίζεται χωρίς διακοπή η εξέλιξη της Νεολιθικής εποχής σε τρεις περιόδους: την Αρχαιότερη, τη Μέση και την Ύστερη.

Εικ.1: Χάρτης της Αλβανίας

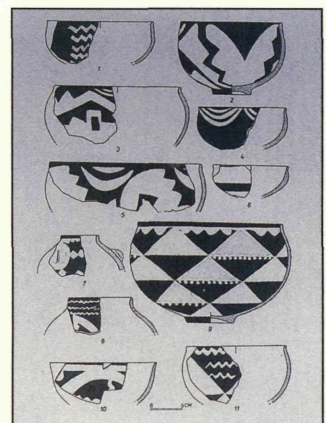
Εικ.2: Η προϊστορική θέση Kolsh

Η Αρχαιότερη Νεολιθική εποχή, σύμφωνα με τη σχετική χρονολόγηση, εκπροσωπείται από τις θέσεις Vlush (Βλούς), Podgorie I, Vashtëmi, Kolsh I, Burim, Blaz φάσεις I και II. Ο οικισμός Vlush έχει ως χαρακτηριστικά τη γκριζόχρωμη χονδροειδή κεραμική με απλά σχήματα και περιορισμένη εμπίεστη διακόσμηση. Η κεραμική βρέθηκε μαζί με εργαλεία από πυριτόλιθο (τυπικά της Μεσολιθικής εποχής) και γι' αυτό ο οικισμός Vlush

ανήκει στη μεταβατική περίοδο από τη Μεσολιθική στη Νεολιθική εποχή, αποδεικνύοντας έτσι τη συνέχεια της Νεολιθικής εποχής από την τοπική μεσολιθική παράδοση.

Οι πολιτισμοί Podgorie I, Kolsh I, Blaz I και II είναι οικισμοί που έχουν ερευνηθεί και μελετηθεί και ανήκουν στην Αρχαιότερη Νεολιθική (εικ. 2). Αυτή η περίοδος στο χώρο της ΝΑ Αλβανίας αντιπροσωπεύεται από τον πολιτισμό Podgorie I (μετά την αποκάλυψη ενός στρώματος κατοίκησης συνολικού πάχους 3 μ.), αρκετά καθαρό και με πλούσιο αρχαιολογικό υλικό. Θα μπορούσε να γίνει αναπαράσταση της εικόνας του πολιτισμού αυτού, ο οποίος έχει ως κύρια χαρακτηριστικά την ερυθρή μονόχρωμη στιλπνή κεραμική, τη γραπτή κεραμική με λευκό χρώμα σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια (εικ. 3), τα πήλινα στεατοπυγικά ειδώλια και τους “βωμίσκους”, που έχουν πολιτιστικές και χρονολογικές σχέσεις με την Αρχαιότερη Νεολιθική της Θεσσαλίας (φάση Προσέσκλο και εν μέρει Πρωτοσέσκλο), καθώς και με την Αρχαιότερη Νεολιθική της ΠΓΔΜ (Vrsnik – Anzabegovo Ib-c). Άλλα στοιχεία παρόντα στη θέση Podgorie I είναι η εμπίεστη κεραμική (impresso) των τύπων Δεβέλλη και Αδριατικής, καθώς και η ανάγλυφη κεραμική barbotin, τα οποία σχετίζονται με τους πολιτισμούς της Αρχαιότερης Νεολιθικής της Αδριατικής και της Κεντρικής Βαλκανικής.

Ο πολιτισμός Kolsh I που αντιπροσωπεύει τη ΒΑ Αλβανία έχει ως κύρια γνωρίσματα την ανάγλυφη κεραμική barbotin, τη γραπτή κεραμική με καστανό χρώμα σε ερυθρόχρωμη επιφάνεια και την εμπίεστη κεραμική (impresso), τα οποία σχετίζονται πολιτιστικά και χρονολογικά με τη φάση Rudnik III στο οροπέδιο του Ντουκαγκίνι και τις

Εικ.3: Κεραμική της Αρχαιότερης Νεολιθικής (φάση Podgorie)

φάσεις Starčevo Ib της κεντρικής Βαλκανικής. Οι φάσεις Blaz I και II στη ζώνη της περιοχής Μάτι έχουν εμπιέστη κεραμική τύπου impresso-cardium με διάφορα θέματα καθώς και μονόχρωμη στιλπνή, γκριζα ή μελανή κεραμική. Έτσι, ο πολιτισμός αυτού του κατοικημένου σπηλαιού αποκτά χαρακτήρα Ανατολικό-Αδριατικό (Smilčić I).

Κατά τη μετάβαση από την Αρχαιότερη στη Μέση Νεολιθική εποχή σημειώνεται στροφή στην πολιτιστική εξέλιξη της χώρας και αυτό εκφράζεται με σαφήνεια στους πολιτισμούς Dupnec, Cakran και Blaz III, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν τις τρεις κυριότερες φάσεις της Μέσης Νεολιθικής στην Αλβανία. Χαρακτηριστικό για όλες τις φάσεις αυτής της περιόδου είναι η γκριζόχρωμη και μελανόχρωμη κεραμική με στιλπνή ή αδρή επιφάνεια, η ανάγλυφη κεραμική barbotine και η εμπιέστη (impresso) που συνεχίζουν την παράδοση της Αρχαιότερης Νεολιθικής.

Η κεραμική διακρίνεται για την ποικιλία αγγείων, με συνηθέστερα τις αμφικωνικές φιάλες σε διάφορες παραλλαγές, κύπελλα με γωνιώδες τοίχωμα και υψηλή βάση, αγγεία με σφαιρικό σώμα, λαιμό και χείλη διαφόρων σχημάτων, καθώς και άλλα σχήματα με πιο περιορισμένη χρήση. Η κεραμική της Μέσης Νεολιθικής διακρίνεται επίσης για την πλούσια διακόσμηση που γίνεται με χαράξεις, εμπιέσεις και σπανιότερα για απόθεση λευκού ή ερυθρού χρώματος καθώς και για την ανάγλυφη με ραβδώσεις και τη γραπτή διακόσμηση. Καθένας από τους τρεις αντιπροσωπευτικούς πολιτισμούς έχει τα τοπικά χαρακτηριστικά του, που προέρχονται από τις χρονολογικές διαφορές καθώς και από τη γεωγραφική θέση και τις σχέσεις που είχαν με τους γειτονικούς πολιτισμούς.

Η φάση Dupnec I που αντιπροσωπεύει το πρώιμο στρώμα της Μέσης Νεολιθική εποχής σχετίζεται με την ύπαρξη ενός πασσαλόπηκτου οικισμού, ο οποίος σήμερα είναι γνωστός ως ο πρωιμότερος στο χώρο της Βαλκανικής. Στο Dupnec I, εκτός της μελανόχρωμης ή γκριζόχρωμης κεραμικής άριστης ποιότητας, συνεχίζει να χρησιμοποιείται η κεραμική barbotine με βελτιωμένη ανάγλυφη τεχνική, ως παράδοση του αρχαιότερου Νεολιθικού οικισμού Starčevo. Αλλά ο πολιτισμός Dupnec I χαρακτηρίζεται ιδίως από τα νέα σχήματα των αγγείων και την ανάγλυφη διακόσμηση, εγχάρακτη, εμπιέστη και ραβδωτή, τη γραπτή γκριζόχρωμη σε μελανό κ.ά.

Κατά τη διάρκεια του πολιτισμού Dupnec II, εκτός από τα παραδοσιακά στοιχεία που προέρχονται από την πρωιμότερη φάση και αποτελούν την πλειοψηφία, υπάρχει και σειρά νέων στοιχείων που της δίνουν τον χαρακτήρα εξαιρετικής φάσης. Η ανάγλυφη διακόσμηση είναι αρκετά βελτιωμένη, η εγχάρακτη διακόσμηση του αδριατικού τύπου γίνεται χαρακτηριστική, οι ραβδώσεις αποδίδονται καλύτερα, ενώ παράλληλα με τη γραπτή γκριζόχρωμη σε μελανό

Εικ.4: Κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής ((φάση Maliq-Kamnik)

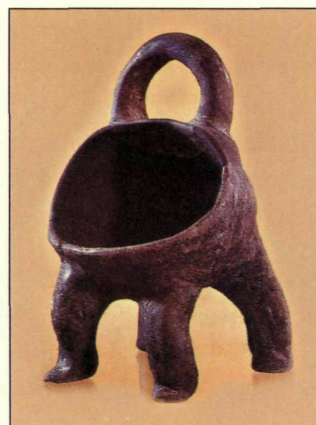
εμφανίζεται η γραπτή με ερυθρό χρώμα κεραμική. Σε αυτή τη φάση εμφανίζονται τα πρώτα όστρακα της δίχρωμης (ερυθρό και μελανό) γραπτής κεραμικής.

Οι φάσεις Cakran και Dunavec II συνυπάρχουν πλήρως πολιτισμικά και χρονολογικά. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι στον οικισμό Cakran βρέθηκαν λίγα γραπτά όστρακα αγγείων και στο Dunavec II όστρακα, τα οποία φέρουν ομοιότητες με αντίστοιχα της πρώιμης φάσης του πολιτισμού του Διμηνίου της Θεσσαλίας (φάση Αράπη). Σχετίζονται με τη χρονική συνύπαρξη των φάσεων Cakran και Dunavec II με τη φάση Αράπη, ενώ συγχρόνως μαρτυρούν την ανάπτυξη ανταλ-

λαγών ανάμεσα στους οικισμούς της Αλβανίας και της Θεσσαλίας. Επίσης ο πολιτισμός Kolsh II στο χώρο της ΒΑ Αλβανίας συμπίπτει χρονικά πλήρως με τον πολιτισμό Cakran (εικ. 4).

Η τελευταία φάση της Μέσης Νεολιθικής εποχής αντιπροσωπεύεται από τη φάση Blaz III στο χώρο της κεντρικής ενδοχώρας της Αλβανίας. Χαρακτηρίζεται από τη γραπτή γκριζα, μελανή ή καστανόχρωμη κεραμική και τα γραμμικά-γεωμετρικά και σπειροειδή διακοσμητικά θέματα, τα οποία είναι χαρακτηριστικά στοιχεία του πολιτισμού Danilo των Δαλματικών ακτών. Πέραν αυτών, περιλαμβάνει αγγεία με εγχάρακτες γραμμές, που σχετίζονται πολιτισμικά και χρονολογικά με τον πολιτισμό Lisičić (Hvar) της Νεότερης Νεολιθικής της Αδριατικής.

Στη Μέση Νεολιθική στην Αλβανία υπάρχουν ενδείξεις λατρείας και ύπαρξης θρησκευτικού κόσμου. Σχετικά ευρήματα είναι τα ρυτά, ασυνήθιστα αγγεία με τέσσερα πόδια, ωοειδές στόμιο, μεγάλη λαβή και διακοσμημένα με ερυθρό χρώμα (εικ. 5). Τα ρυτά ήταν γνωστά ήδη από τη φάση Dunavec I και συνεχίζουν στη διάρκεια κατοίκησης των οικισμών Dunavec, Cakran και Kolsh II. Σύμφωνα με την άποψη πολλών ερευνητών, τα ρυτά χρησιμοποιούνταν σε τελετουργίες αφιερωμένες σε σημαντικές λατρείες, όπως η γονιμότητα της γης, της γυναίκας και των ζώων, που σχετίζονται με την αναπαραγωγή της ζωής, τη γονιμότητα γης και ζώων ως βασικών παραγόντων της οικονομίας.

Εικ.5: Ρυτό της Μέσης Νεολιθικής

Ρυτά ανάλογων σχημάτων και διαστάσεων με γραπτή ερυθρόχρωμη ή εγχάρακτη διακόσμηση είναι γνωστά στον ευρύτερο χώρο της Βαλκανικής, από το Split (Danilo) στα βόρεια μέχρι την Κόρινθο (Ελάτεια) στα νότια αλλά και στην ενδοχώρα από την κεντρική Βοσνία (Kakanj), στο Κόσοβο (Reshtan), στη λεκάνη της Κορutzάς (Dupavec) μέχρι τη Θεσσαλία (Δραχμάνι). Με αυτόν τον τρόπο εκφραζόταν η λατρεία που συνέδεε διάφορες νεολιθικές ομάδες και κάλυπτε ευρύτατο χώρο.

Εικ.6: Κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής

Η λατρεία της Μεγάλης Μητέρας (Μητέρας Γης), που είναι αρκετά διαδεδομένη στους οικισμούς της Βαλκανικής, αντιπροσωπεύεται στο Dupavec I και II από μια μεγάλη και πλούσια συλλογή ανθρωπόμορφων πήλινων ειδωλίων και από παρόμοια που βρέθηκαν στους οικισμούς Cakran και Kolsh II. Πρέπει να αναφερθεί ότι στο Cakran, Rudnik (Κόσοβο), Obre I (Βοσνία) και σε άλλες θέσεις βρέθηκαν μέσα στους οικισμούς ταφές παιδιών σε συσπειρωμένη θέση, ένδειξη λατρευτικής θυσίας με σκοπό την προστασία του οικισμού ή για κάποιον άλλο λόγο.

Η μετάβαση από τη Μέση στη Νεότερη Νεολιθική συντελείται με μια σταδιακή εξέλιξη. Στην πεδιάδα της Κορutzάς όλη η διάρκειά της αντιπροσωπεύεται από τις φάσεις Dersnik, Barz II και Maliq Ia.

Η φάση Barz II χαρακτηρίζεται από την ανοιχτόχρωμη ωχροκίτρινη κεραμική, σπανιότερα την ερυθρή, την καστανόχρωμη ή την γκριζομέλανη, που είναι κατάλοιπα της Μέσης Νεολιθικής. Σε όλη τη διάρκεια του οικισμού χρησιμοποιούνται σε μικρή ποσότητα η μελανοστεφής (black topped) κεραμική και η κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση που προέρχεται από την προηγούμενη περίοδο, ενώ η γραπτή με καστανό χρώμα κεραμική εμφανίζεται στη φάση Dupavec II, αλλά γίνεται συχνότερη μόνο στην επόμενη φάση Maliq Ia, οπότε η γραπτή κεραμική ακμάζει και χαρακτηρίζει τον ομώνυμο πολιτισμό. Τα χαρακτηριστικά αγγεία –όπως οι ημισφαιρικές και οι

Εικ.7: Κεραμική της Νεότερης Νεολιθικής (φάση Maliq-Kamnik)

αμφικωνικές φιάλες, τα σφαιρικά αγγεία με χαμηλό λαιμό, τα αγγεία με γωνιώδεις τοίχωμα, οι καρποδόχες με υψηλό πόδι, τα ανθρωπόμορφα αγγεία κ.ά.—είναι διακοσμημένα με χρώμα καστανό, βυσσινί, ερυθρό, πορτοκαλί με ποικιλία γραμμικών-γεωμετρικών και σπειροειδών-μαιανδροειδών θεμάτων και γενικότερα διαπιστώνεται μια άριστη τεχνική κατασκευής, ψήσιμο και πλάσιμο, ενώ ορισμένα δείγματα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως προϊόντα καλλιτεχνικής αγγειοπλαστικής. Αυτός ο πολιτισμός στην Αλβανία εντοπίστηκε στο πρώτο στρώμα του οικισμού Kamnik στην περιοχή Κολώνια (εικ. 6, 7).

Ο νεολιθικός πολιτισμός που αναπτύχθηκε στην Αλβανία, αρχίζοντας από τον αρχαιότερο του Vlush (7η χιλιετία π.Χ.) μέχρι το Maliq I (4η χιλιετία π.Χ.) αντικατοπτρίζει τη συνέχεια κατοίκησης και μόνιμης εγκατάστασης, η οποία οφείλεται στην εφαρμογή και εξέλιξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Η εξέλιξη και η παράδοση εκφράζονται στο μεγάλο αριθμό εργαλείων από πυριτόλιθο, λίθο και οστά και κυρίως στη βελτίωση της τεχνικής κατασκευής τους. Μάρτυρες αυτών είναι τα άφθονα εργαλεία από τις θέσεις Vashtëmi, Podgorie, Dupavec και Maliq κ.ά. (περιοχή Κορυτσάς), τα οποία συνέβαλαν στην εξέλιξη των μέσων παραγωγής. Η εισαγωγή και διάδοση σε ευρεία κλίμακα της παραγωγής πήλινων αγγείων, παράλληλα με τη συνεχή βελτίωση της τεχνικής κατασκευής τους, το γνέσιμο και η ύφανση θεωρούνται σημαντικές κατακτήσεις του νεολιθικού ανθρώπου στην αντιμετώπιση των δυσκολιών της φύσης. Σημαντικό στοιχείο αυτής της εποχής αποτελεί η ανάπτυξη των σχέσεων ανταλλαγής. Τούτο επιβεβαιώνεται στα εισηγμένα από τη Θεσσαλία ευρήματα που βρέθηκαν στις θέσεις Kolsh I, Dupavec II, Cakran και Maliq I καθώς και στην παραγωγή ρυτών και ανθρωπόμορφων ειδωλίων.

Ο χαλκολιθικός πολιτισμός της Αλβανίας είναι γνωστός από τις ανασκαφές που διεξήχθησαν στους οικισμούς Maliq, Tren, Burim, Kamnik, Bënja, Nezir, Blaz, Gradec κ.ά. Σε απόλυτη χρονολόγηση τοποθετούνται περίπου στο 3500-3000 π.Χ., ενώ η σχετική χρονολόγηση καλύπτει τρεις φάσεις εξέλιξης: την Πρώιμη, τη Μέση και την Ύστερη Χαλκολιθική (Ενεολιθική)¹.

Η πρώιμη Χαλκολιθική ή φάση Burimas αντιπροσωπεύεται από τον ομώνυμο οικισμό και τις φάσεις Maliq Ib και Kamnik II. Στους δύο τελευταίους οικισμούς το στρώμα κατοίκησης της πρώιμης Χαλκολιθικής βρέθηκε αμέσως επάνω από το στρώμα της Νέοτερης Νεολιθικής, χωρίς στρωματογραφική διακοπή, αλλά με συνύπαρξη στοιχείων της προηγούμενης περιόδου. Στο Maliq ο

1. Χρησιμοποιείται ο όρος «Ενεολιθική» εποχή, όπως και σε άλλες βαλκανικές χώρες

οικισμός βρίσκεται δίπλα στον ποταμό Devoll (Διάβολης), ενώ στο Burim, Kamnik και στο Gradec της περιοχής Ντίμπρας (ΒΑ Αλβανία) οι οικισμοί έχουν ιδρυθεί σε σχετικά υψηλούς λόφους με αρκετά καλή φυσική προστασία.

Χαρακτηριστικό στοιχείο της φάσης Burimas είναι η γκριζομέλανη ή μελανόχρωμη στιλπνή κεραμική, η οποία εμφανίζεται συχνότερα από κάθε άλλη κατηγορία. Η κεραμική αυτή θα συνεχίσει βελτιούμενη στη διάρκεια της Μέσης και της Ύστερης Χαλκολιθικής, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο τον χαρακτήρα της χαλκολιθικής αγγειοπλαστικής. Στην πρώιμη φάση τα αγγεία έχουν σχήματα απλά. Φιάλες διαφόρων σχημάτων, κύπελλα με γωνιώδες τοίχωμα, πινάκια και σφαιρικά αγγεία με στενό λαιμό δείχνουν τη νεολιθική παράδοση. Συχνά η γκριζα ή η μελανή στιλπνή επιφάνεια καλύπτεται με εγχάρρακτη διακόσμηση και θέματα γραμμικά γεωμετρικά, τα οποία σχηματίζουν πλατιές ζώνες, τρίγωνα γεμισμένα με στίξεις, δέσμες δύο ή τριών γραμμών, σειρά στίξεων, σπειροειδή θέματα ή άλλους σπανιότερους συνδυασμούς. Ακόμη, υπάρχουν και αγγεία διακοσμημένα με ζώνες εγχάρρακτες ή με ερυθρό χρώμα. Κεραμική με ρηχή εγχάρρακτη διακόσμηση είναι σπάνια.

Χαρακτηριστικό της Πρώιμης Χαλκολιθικής που τη διαχωρίζει από την Ύστερη αποτελεί η γραπτή με γκριζο χρώμα κεραμική, η οποία στην αρχή του οικισμού είναι σπάνια, αλλά σταδιακά αυξάνεται ποσοτικά και βελτιώνεται ποιοτικά. Τα διακοσμητικά θέματα είναι απλές παράλληλες ευθείες γραμμές μεμονωμένες ή σε δέσμες, οριζόντιες ή πλάγιες αλλά και συμπλεκόμενες. Η γκριζα γραπτή κεραμική φαίνεται να συνεχίζει τη διακοσμητική στυλιστική παράδοση της Μέσης Νεολιθικής. Τρίτο χαρακτηριστικό της φάσης Burimas αποτελούν οι κατηγορίες της ερυθροστεφούς και της λευκοστεφούς κεραμικής, με ερυθρό ή λευκό χρώμα εσωτερικά και εξωτερικά στο χείλος φιαλών, πινακίων ή κυπέλλων.

Ενδιαφέρουσα είναι η παρουσία λίγων οστράκων με διακόσμηση γραφίτη εισηγμένων από χαλκολιθικούς πολιτισμούς της ανατολικής Βαλκανικής. Αποτελούν μαρτυρίες εμπορικών ανταλλαγών με άλλες περιοχές της Βαλκανικής. Παραδοσιακό στοιχείο προερχόμενο από τη Νεότερη Νεολιθική αποτελεί η παρουσία στη φάση Burimas της δίχρωμης με ερυθρό και μελανό γραπτής κεραμικής, καθώς και της ανοιχτόχρωμης κεραμικής με καστανή γραπτή διακόσμηση.

Η Μέση Χαλκολιθική αντιπροσωπεύεται σε όλη τη διάρκειά της από τη φάση Maliq Πα που

Εικ.8: Η προϊστορική θέση Maliq

είναι και η σημαντικότερη της περιόδου. Η αρχή της φάσης Maliq IIa συνδέεται με τον πασσαλόπηκτο οικισμό (εικ. 8), ο οποίος ανασκάφηκε σε αρκετά μεγάλη έκταση, ενώ στη συνέχεια, με τη μεταβολή των κλιματολογικών συνθηκών, τα σπίτια κτίζονταν σε σταθερό έδαφος. Πρέπει να σημειωθεί ότι στο στρώμα κατοίκησης Maliq II, πάχους περίπου 2,5 μ., αποκαλύφθηκε πλούσιο αρχαιολογικό υλικό, η μελέτη του οποίου παρείχε τη δυνατότητα πληρέστερης γνώσης των δραστηριοτήτων των κατοίκων του οικισμού κατά τη Χαλκολιθική εποχή. Τα άφθονα εργαλεία από πυριτόλιθο, λειασμένο λίθο, οστά, κέρατα, πηλό (βαρίδια υφαντικά ή ψαρέματος) αλλά και από χαλκό (σμίλες, βελόνες, αγκίστρια) δίνουν μια σαφή εικόνα της κοινωνικής και οικονομικής εξέλιξης αυτή την περίοδο.

Ωστόσο, το κύριο χαρακτηριστικό της φάσης είναι η κεραμική. Περιλαμβάνει στοιχεία από την Πρώιμη Χαλκολιθική, όπως τη μελανόχρωμη ή γκριζόχρωμη κεραμική, τα σημαντικότερα σχήματα των αγγείων και τις ίδιες κατηγορίες διακόσμησης, όπως τη γραπτή με γκριζό, ερυθρό ή λευκό χρώμα, την εγχάρακτη κ. ά. Τα νέα στοιχεία που εμφανίζονται είναι αποτέλεσμα εξέλιξης των παλαιών, τα οποία, μεταλλασσόμενα, αποκτούν νέες ιδιότητες. Έτσι, από τα σχήματα των αγγείων συνηθέστερες είναι οι φιάλες και από αυτές, εκείνες με σιγμοειδές τοίχωμα, ενώ οι ημισφαιρικές φιάλες, τα αμφικωνικά αγγεία με ευρύ χείλος και μικρή λαβή κάτω από αυτό, τα σφαιρικά ή αμφικωνικά αγγεία γνωστά ως “γαλατιέρες”, οι μεγάλες φιάλες με συγκλίνον τοίχωμα, πινάκια, λεκανίδες και κύπελλα με ή χωρίς λαιμό και τα κωνικά ή κυλινδρικά καλύμματα εμφανίζονται για πρώτη φορά. Η διακόσμηση παρουσιάζει πολυμορφία, ποιότητα και είναι συνήθως γραπτή, εγχάρακτη ή ανάγλυφη.

Η Ύστερη Χαλκολιθική αντιπροσωπεύεται πληρέστερα στον οικισμό Maliq (φάση IIb) και συναντάται στους οικισμούς Tren (φάση I), Nezir (φάση I) στο Μάτι, Gradec στην Ντίμπρα, Benja (φάση I) στην Πρεμετή και με επιφανειακά ευρήματα σε πολλές θέσεις που απλώνονται στο μεγαλύτερο μέρος της Αλβανίας.

Η φάση Maliq IIb στρωματογραφικά αποτελεί συνέχεια της φάσης Maliq IIa. Οι διαφορές της από την προηγούμενη Μέση Χαλκολιθική εντοπίζονται κυρίως σε ποσοτικές μεταβολές αλλά και στην εξαφάνιση παλαιών ή την παρουσία νέων στοιχείων. Έτσι, τη φάση αυτή χαρακτηρίζουν πλέον οι αμφορείς με τονισμένους ώμους και δύο μικρές λαβές, οι φιάλες με κοντό λαιμό, οι ρηχές φιάλες συχνά διακοσμημένες με ραβδώσεις, ρηγά πινάκια με εσωνεύον χείλος, αμφικωνικά αγγεία με δύο κάθετες λαβές στο χείλος, κύπελλα με μία λαβή. Ιδιαίτερα αναφέρεται ένα κύπελλο τύπου Baden. Η διακόσμηση της φάσης Maliq IIb αποτελεί συνέχεια της IIa με κάποιες διαφορές. Η εγχάρακτη εξελίσσεται, η πλαστική συναντάται συχνότερα με τις ραβδώσεις να γίνονται πολύμορφες και να βελτιώνονται ποιοτικά.

Ο χαλκολιθικός πολιτισμός του Maliq διακρίνεται για τα πλούσια και ποικίλα ευρήματα λατρείας. Την πρώτη θέση κατέχουν τα ανθρωπόμορφα ειδώλια σταυρόσχημα ή στεατοπυγικά με σχηματοποιημένα άνω τα άκρα. Τα τελευταία είναι παρόμοια με τα ειδώλια από το Dunavec.

Ο χαλκολιθικός πολιτισμός στην Αλβανία αναπτύχθηκε παράλληλα με τους πολιτισμούς του Αιγαίου και της Βαλκανικής. Μαζί με τα τοπικά στοιχεία που συνεχίζουν από τη Νεότερη Νεολιθική συναντώνται και στοιχεία των πολιτισμών Bubanj Hum – Salcuța – Krinovdol της κεντρικής Βαλκανικής, και Ραχμανίου της Θεσσαλίας, καθώς και στοιχεία της ανατολικής Αδριατικής.

Η Χαλκολιθική εποχή αποτελεί αδιάλειπτη συνέχεια της Νεολιθικής εποχής και του πολιτισμού της σε όλες τις εκφράσεις του. Η γεωργία και η κτηνοτροφία βελτιώνονται. Οι πλούσιες συλλογές εργαλείων, η μεγάλη ποσότητα καμένων σε πυρκαγιά σιτηρών που βρέθηκε στη χαλκολιθική φάση του Maliq θεωρούνται σαφείς ενδείξεις μιας σαφώς εξελιγμένης γεωργίας, ενώ την εξέλιξη της κτηνοτροφίας μαρτυρούν τα οστά των μικρών και μεγάλων ζώων. Από τεχνολογική άποψη, η κεραμική έφθασε στην κορύφωσή της με την παρουσία πήλινων αντικειμένων καλλιτεχνικής αξίας.

Ο σχετικά μεγάλος αριθμός χάλκινων εργαλείων που βρέθηκαν στους οικισμούς Maliq και Kamnik αποτελεί σαφή ένδειξη ανεπτυγμένης μεταλλουργίας στην περιοχή. Αυτό τουλάχιστον μαρτυρεί η παρουσία μητρώων στο Maliq. Η επεξεργασία του χαλκού γινόταν στην περιοχή και προερχόταν από ορυχεία της Ρεχόβα, στην περιοχή της Κορutsάς.

Κατά τη διάρκεια της εποχής του Χαλκού, κατά το 2500-1100 π.Χ. περίπου, χρησιμοποιείται ο χαλκός για την κατασκευή εργαλείων και όπλων. Η εποχή αυτή αντιπροσωπεύει μια από τις σημαντικότερες περιόδους της ιστορικής εξέλιξης. Τα ευρήματα στους οικισμούς Maliq (φάση IIIa-c), Tren (φάση IIIa-b), Gajtán (περιοχή Σκόδρα), Belsh (Ελμπασάν), Nezir (Μάτι), Benja (Περμετή), Porgorie (Κορutsά) και στα νεκροταφεία τύμβων Pazhok (Ελμπασάν), Barç (Κορutsά), Vajzë (Αυλώνα), Vodhine (Δερόπολη Αργυροκάστρου), Shkrel και Stoj (Σκόδρα), Bajkaj (Αγίων Σαράντα), Piskove (Περμετή), Patos (Φιέρι) κ.ά. παρείχαν τη δυνατότητα μελέτης και κατάταξης της πολιτιστικής εξέλιξης κατά την εποχή του Χαλκού σε τρεις περιόδους: την Πρώιμη, τη Μέση και την Ύστερη.

Η Πρώιμη εποχή του Χαλκού, που ονομάζεται και Μεταβατική από τη Χαλκολιθική στην εποχή του Χαλκού, εντοπίστηκε στους οικισμούς Maliq IIIa-b, Tren IIIa, Gajtán I, Nezir III, Benja II καθώς και στους πρώιμους ταφικούς τύμβους των Pazhok, Vajzë, Bajkaj, Shkrel, Stoj και Piskove.

Στον οικισμό του Maliq το στρώμα κατοίκησης της Πρώιμης εποχής του Χαλκού ακολουθεί αμέσως πάνω από αυτό της Χαλκολιθικής. Στα

Εικ.9: Πήλινα ειδώλια της Πρώιμης εποχής του Χαλκού

νιαωτά ή σειρές εκβαθύνσεων επάνω ή κάτω από το χείλος και με μίμηση της barbotin (pseudobarbotin). Η αιφνίδια παρουσία αυτής της χονδροειδούς κεραμικής στην αρχή της εποχής του Χαλκού σχετίζεται με την κάθοδο ενός νέου πληθυσμιακού στοιχείου από την Ανατολή, το οποίο δεν εξαφάνισε τους χαλκολιθικούς κατοίκους αλλά συνυπήρξε και αναμίχθηκε με αυτούς. Ενδείξεις αυτής της συνέχειας αποτελούν τα αγγεία με σιγμοειδές τοίχωμα, οι φιάλες με τονισμένο προς τα έσω χείλος, η διακόσμηση με ραβδώσεις και χαράξεις αλλά και τα σταυρόσχημα πήλινα ειδώλια, τα βαρίδια ύφανσης ή ψαρέματος, καθώς και τα άφθονα λίθινα, οστέινα ή κεράτινα εργαλεία που συνεχίζουν τη χαλκολιθική παράδοση. Έτσι, για το σχηματισμό του πολιτισμού της εποχής του Χαλκού συνέβαλαν δύο παράγοντες: ο τοπικός χαλκολιθικός και εκείνος από την Ανατολή, που ήταν αποτέλεσμα της καθόδου των ινδοευρωπαϊκών λαών.

Στη φάση Maliq IIIb της Πρώιμης εποχής του Χαλκού η χονδροειδής κεραμική και η pseudobarbotin αντικαθίστανται από μια καλύτερη ποιοτικά κεραμική, η οποία εμπλουτίζεται με νέα στοιχεία τοπικά ή προερχόμενα από τους γειτονικούς πολιτισμούς της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας (εικ. 9).

Στην περιοχή της Σκόδρας (βόρεια Αλβανία), η Πρώιμη εποχή του Χαλκού, παράλληλα με τα κοινά στοιχεία που έχει με τις περιοχές του Μάτι και της ΝΑ Αλβανίας, παρουσιάζει σειρά τοπικών ιδιοτήτων. Στη φάση Gajtari I, στα πρώιμα στρώματα του φρουρίου της Σκόδρα καθώς και στους πρώιμους τάφους Shkrel και Stoj εντοπίστηκε κεραμική, όπως πρόχοι τύπου Kostolač, πρόχοι με κυλινδρικό λαιμό, τονισμένο χείλος και εγχάρακτη διακόσμηση τύπου Cetina, αγγεία με λαβή σε σχήμα X κ.ά. Από αυτές τις ενδείξεις συμπεραίνεται ότι η περιοχή της Σκόδρας κατά την Πρώιμη εποχή του Χαλκού θα πρέπει να είχε αναπτύξει στενές σχέσεις με την κεντρική Αδριατική ζώνη και την ενδοχώρα της.

Ένα ακόμη στοιχείο σημαντικό της Πρώιμης εποχής του Χαλκού είναι η εμφάνιση του εθίμου της ταφής σε τύμβους. Αρχίζει αυτή την περίοδο στη δυτική Βαλκανική, συνεχίζεται στη Μέση και την Ύστερη εποχή του Χαλκού και γνωρίζει ιδιαίτερη προτίμηση από τον ιλλυρικό πληθυσμό στην εποχή του Σιδήρου. Οι πρωιμότεροι τύμβοι στην περιοχή της Αλβανίας είναι ο τύμβος αρ. 1 του Pazhok, ο τύμβος αρ. 1 της Piskone, λίγο μεταγενέστερος ο τύμβος αρ. 1 του Barç και ο τύμβος του Shkrel.

Η Μέση εποχή του Χαλκού χαρακτηρίζεται από την πολιτισμική άνθιση σε όλους τους τομείς. Η ευρεία χρήση όπλων και εργαλείων από χαλκό σε συνδυασμό με την ειρηνική κατάσταση συμβάλλουν στην ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας καθώς και στην ανάπτυξη της μεταλλουργίας, η οποία εκφράζεται από την παρουσία λίθινης μήτρας στη φάση Maliq IIIc. Άλλες ενδείξεις της κοινωνικο-οικονομικής εξέλιξης προέρχονται από την παρουσία της ποιοτικής κεραμικής και των εισηγμένων από τις Μυκήνες όπλων, τα οποία μαρτυρούν όχι μόνο την κοινωνική διαφοροποίηση αλλά και την εντατικοποίηση των ανταλλαγών ανάμεσα στις περιοχές.

Η περίοδος αυτή έχει εντοπισθεί στον οικισμό του Maliq (φάση IIIc), στα σπήλαια της Benja και του Netzir, στον οικισμό Cetush, ενώ σε αυτή ανήκουν οι τύμβοι στις θέσεις Vodhine, Bajkaj, Vajzë, Pazhok, στο Μάτι κ.ά.

Στον οικισμό του Maliq το στρώμα κατοίκησης της Μέσης εποχής του Χαλκού ακολουθεί αμέσως μετά το στρώμα της Πρώιμης εποχής, χωρίς ένδειξη διακοπής πολιτιστικής ή χρονολογικής. Η διαφορά στην κεραμική μεταξύ των φάσεων IIIb και IIIc είναι περισσότερο τεχνολογικού χαρακτήρα.

Η κεραμική είναι σκοτεινόχρωμη, γκριζομέλανη, με αρθρωμένα σχήματα και επιφάνεια λεία, ελαφρώς στιλπνή. Από τα σχήματα χαρακτηριστικά είναι τα αγγεία με ημικυκλική ταινιωτή υπερυψωμένη λαβή, αγγεία με λαβή τύπου "wish bone", αγγεία με οξυκόρυφη λαβή τοποθετημένη σε απόσταση από το χείλος, φιάλες με οριζόντιες λαβές, αμφικωνικές φιάλες με ταινιωτές υπερυψωμένες λαβές ψευδομινυακού τύπου. Ιδιαίτερα σημαντικά από χρονολογική άποψη είναι τα αγγεία με υπερυψωμένες λαβές από το Maliq IIIc, Bajkaj και Vodhine, οι οποίες προσφύονται στο εσωτερικό της βάσης του αγγείου.

Η διακόσμηση της κεραμικής της Μέσης εποχής του Χαλκού είναι απλή και ακολουθεί την παράδοση της προηγούμενης περιόδου με τις ανάγλυφες ταινίες, συχνά με εμπιέσεις ή στίξεις, κ.ά. Το πολιτιστικό πλαίσιο αυτής της περιόδου εκφράζεται κυρίως με τα κτερίσματα ταφών που περιλαμβάνουν χάλκινα ξίφη, εγχειρίδια, μάχαιρες και αιχμές δοράτων. Με εξαίρεση ορισμένα τοπικού χαρακτήρα κτερίσματα, τα υπόλοιπα αναπαράγουν αιγαιακά σχήματα της Μεσοελλαδικής και της Πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου. Από τα

όπλα που βρέθηκαν μέχρι στιγμής στην Αλβανία μπορούν να αναφερθούν ένα μακρύ ξίφος αιγαιακού τύπου (16ου αι. π.Χ.) από τη Vajzë (εικ. 10), το ξίφος με οστέινη λαβή από το Pazhok που βρέθηκε μαζί με πήλινο κύπελλο τύπου Βαφειού, ένα ακόμη ξίφος, παρόμοιο με του Pazhok, από το Midhë του Μάτι, δύο χάλκινα εγχειρίδια από το Vodhine και Pazhok, δύο αιχμές δοράτων κ.ά. Εκτός αυτών, στο Mat, Pazhok και Vajzë βρέθηκαν μάχαιρες με καμπυλωτή λεπίδα, τύπος ο οποίος συνεχίζει να χρησιμοποιείται σε όλη της διάρκεια της Ύστερης εποχής του Χαλκού που ακολουθεί. Η παρουσία εισαγόμενων κρητομυκηναϊκών όπλων και λεπτών αγγείων αντικατοπτρίζουν τις στενές εμπορικές-σχέσεις της αλβανικού χώρου με τον αιγαιακό κόσμο. Επίσης δείχνουν τις νέες ανάγκες της αριστοκρατικής τάξης, η οποία ανταλλάσσει τα προϊόντα της με πολυτελή είδη αυτής της περιόδου.

Στα χάλκινα ευρήματα αυτής της περιόδου περιλαμβάνεται και ένα εγχειρίδιο με τριγωνική λεπίδα που βρέθηκε στους τάφους της Vajzë και αντιγράφει ιταλικά πρότυπα. Το γεγονός αυτό μαρτυρά τις περιορισμένες, έστω, ανταλλαγές μεταξύ των παραλιών της Αδριατικής.

Η Ύστερη εποχή του Χαλκού αντιπροσωπεύει την περίοδο της μεγαλύτερης πολιτιστικής ανάπτυξης και της περαιτέρω αύξησης της παραγωγικότητας σε πολλούς τομείς της οικονομίας και ιδιαίτερα της μεταλλουργίας. Η περίοδος αυτή εντοπίστηκε στους οικισμούς Maliq IIIa, Tren IIIb, Podgorie, Belsh I, Bënja II και Badhër, καθώς και στους ταφικούς τύμβους του Pazhok, Barç, Mati, Vajzë, Vodhina, Bajka, Patos, Piskovës κ.ά. Στην ίδια περίοδο ανήκουν και διάφορα επιφανειακά ευρήματα που προέρχονται από όλη την έκταση της Αλβανίας.

Κατά την Ύστερη εποχή του Χαλκού η χρήση του χαλκού στην κατασκευή όπλων και εργαλείων περιορίζει αισθητά τη χρήση των λίθινων και των οστέινων. Το φαινόμενο αυτό είναι αποτέλεσμα της αξιοποίησης της τεχνολογίας στη μεταλλουργία. Ανάλογη αξιοποίηση της τεχνολογίας παρατηρείται και στην αγγειοπλαστική.

Η κεραμική της Ύστερης εποχής του Χαλκού, παρά την παρουσία στοιχείων της προηγούμενης περιόδου, διαφοροποιείται σαφώς από εκείνη, χάρη στη βελτιωμένη ποιότητά της: έχει καλύτερο ψήσιμο, είναι ανοιχτόχρωμη ωχροκίτρινη ή με αποχρώσεις του καστανέρυθρου (κεραμιδί) αλλά και γκριζόχρωμη, με πλούσιο σχηματολόγιο. Στα συνηθέστερα σχήματα περιλαμβάνονται οι αγγεία με λαβές ταινιωτές, κερατοειδείς, τύπου “biforata” και “wish bone”, αμφορείς με σώμα κωνικό και υψηλό λαιμό κ.ά.

Από τα σημαντικότερα δημιουργήματα αυτής της περιόδου στη ΝΑ Αλβανία είναι η γραπτή κεραμική τύπου Devoll. Πρόκειται για κεραμική άριστης ποιότητας από καθαρό πηλό με καλό ψήσιμο. Η επιφάνεια είναι λεία, συχνά στιλπνή, ωχροκίτρινη ή ερυθρόχρωμη. Το μέγεθος των αγγείων ποικίλει και το σχήμα τους είναι προσεκτικά διαμορφωμένο. Χαρακτηριστική είναι η καστανόχρωμη γραπτή διακόσμηση με θέματα γεωμετρικά ή γραμμικά.

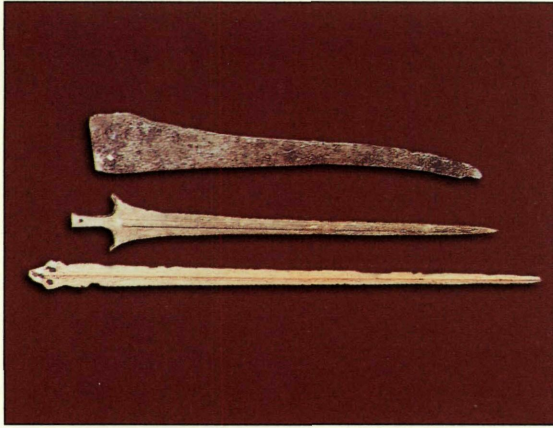
Η κεραμική αυτή ονομάστηκε τύπου Devoll γιατί δημιουργήθηκε και εξελίχθηκε στην κοιλάδα του ποταμού Δεβόλη. Πρωτοεμφανίστηκε στην αρχή της Ύστερης εποχής του Χαλκού, συνέχισε αναπτυσσόμενη σε όλη τη διάρκεια της περιόδου για να φθάσει στην κορύφωση της ποιότητας και της εξάπλωσής της στην εποχή του Σιδήρου.

Στις περιοχές Μάτι, Σκόδρα και Κούκες (βόρεια και ΒΑ Αλβανία), κατά τη διάρκεια της Ύστερης εποχής του Χαλκού, συνεχίστηκε η κεραμική παράδοση της προηγούμενης περιόδου με το σκοτεινό χρώμα και την εγχάρακτη διακόσμηση. Ωστόσο, στην κεραμική του Μάτι και Κούκες περιλαμβάνονται και πολλά αγγεία με γραπτή κεραμική τύπου Devoll. Στην περιοχή της Σκόδρα η περίοδος αυτή αντιπροσωπεύεται από τη φάση Gajtari II, με κεραμική διακοσμημένη με εγχάρακτα γεωμετρικά θέματα.

Κατά τη διάρκεια της Ύστερης εποχής του Χαλκού, και ιδιαίτερα προς το τέλος της, αυξήθηκε ο αριθμός και η ποικιλία των μετάλλινων αντικειμένων, ως αποτέλεσμα της αυξημένης μεταλλουργικής παραγωγής. Στη βόρεια Αλβανία εμφανίστηκαν και ήταν σε ευρεία χρήση χάλκινοι πελέκει με οπή για το στέλεχος και ανάγλυφες γραμμές. Μιμούνται ανατολικά πρότυπα και κατατάσσονται σε δύο τύπους: τον αλβανο-δαλματικό και το σκοδρινό. Τον τελευταίο καιρό αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός πελέκων και στην ενδοχώρα της βόρειας Αλβανίας.

Το νοτιότερο όριο εξάπλωσης του τύπου των σκοδρινών πελέκων φθάνει μέχρι το Shelcani της περιοχής Ελμπασάν, ενώ των αλβανο-δαλματικών πελέκων στην πόλη Shijaku. Μια από τις μεγαλύτερες αποθέσεις πελέκων αποκαλύφθηκε στην Τογονίκα, στην περιοχή Αλέσιου (Lezha), όπου βρέθηκαν 124 πελέκει διαφόρων τύπων. Λαμβάνοντας υπόψη τη γεωγραφική εξάπλωσή τους, συμπεραίνουμε ότι η περιοχή του Μάτι και του Κούκες, πλούσια σε κοιτάσματα χαλκού, θα μπορούσε να είναι η κύρια πηγή προέλευσής τους, χωρίς να αποκλείεται η πιθανότητα να προέρχονται από χαμηλότερες ζώνες της βόρειας Αλβανίας. Αυτοί οι τύποι πελέκων, που εμφανίστηκαν στο τέλος της Ύστερης εποχής του Χαλκού, συνέχισαν να παράγονται και μάλιστα σε μεγαλύτερη ποσότητα στις αρχές της εποχής του Σιδήρου (11ος-12ος αιώνας π.Χ.), όχι μόνο ως εργαλεία αλλά και ως νομίσματα, δηλαδή ως μέσο ανταλλαγής.

Στη διάρκεια της Ύστερης εποχής του Χαλκού και της εποχής του Σιδήρου στην περιοχή της νότιας Αλβανίας εξαπλώθηκαν οι χάλκινοι αμφίστομοι πελέκει διαφόρων τύπων και μεγέθους. Αν και αναπαράγονται σχήματα γνωστά από την Ελλάδα, τη Μακεδονία κ.ά., οι πελέκει έχουν τοπικά στοιχεία που δείχνουν ότι και η Αλβανία ήταν ένα από τα κέντρα παραγωγής. Τα σχήματα των άλλων όπλων της Ύστερης εποχής του Χαλκού -όπως ξίφη με λαβή από κέρατο (βρέθηκαν στις θέσεις Μάτι, Gërmenj, Nenshat), μαχαίρια και εγχειρίδια με τριγωνική λεπίδα και τρία καρφιά για τη σύνδεση, μάχαιρες διαφόρων τύπων κ.ά. φέρουν την παράδοση της Μέσης εποχής

Εικ.10: Ξίφη και μάχαιρα μυκηναϊκού τύπου της Ύστερης εποχής του Χαλκού

του Χαλκού (εικ. 10). Περιορισμένη είναι η εξάπλωση των βιολόσχημων αιχμών δοράτων, εκείνων με πρισματοειδή αυλό κ.ά. Στο τέλος της Ύστερης εποχής του Χαλκού για πρώτη φορά εμφανίστηκαν στο χώρο της Αλβανίας τα ξίφη με γλωσσοειδή λαβή, οι φλογόσχημες αιχμές δοράτων και οι πελέκεις κελτικού τύπου, η παρουσία των οποίων θεωρείται αποτέλεσμα των επαφών με βόρει-

ους πολιτισμούς που προκλήθηκαν από την παννονο-βαλκανική κάθοδο.

Η εποχή του Χαλκού στην Αλβανία χαρακτηρίζεται από τη συνεχή εξέλιξη, αρχικά με μικρά βήματα, όλων των κλάδων της οικονομίας. Τα πλούσια αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν την εξέλιξη της μεταλλουργίας και την τεχνολογική διαδικασία της επεξεργασίας του χαλκού. Σημαντική είναι και η πρόοδος στη γεωργία με την εισαγωγή της χρήσης του αρότρου και την αξιοποίηση των γεωργικών εργαλείων. Αλλά και η κτηνοτροφία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή των διαφόρων ομάδων. Η πρόοδος στη μεταλλουργία, τη γεωργία και την κτηνοτροφία επέφερε σημαντικές μεταβολές στην κοινωνική δομή, καθώς παράλληλα με την ενίσχυση του πατριαρχικού συστήματος άρχισε να αναδύεται μια νέα κοινωνική τάξη, η αριστοκρατία.

Αυτές οι σημαντικές κοινωνικές μεταβολές αντικατοπτρίζονται στη δημιουργία οικισμών που προσαρμόζονται στις νέες περιστάσεις. Έτσι, παράλληλα με τους οικισμούς ανοιχτού τύπου, όπως του Maliq, Belsh, των σπηλαιοκατοικήσεων, όπως του Tren, Nezir, Bënja, κ.ά., άρχισαν να ιδρύονται τειχισμένοι οικισμοί, όπως της Badhra (περιοχή Αυλώνας). Τέτοιοι οικισμοί ιδρύονταν σε λόφους και εποπτεύουσες θέσεις και προστατεύονταν από ισχυρά τείχη κατασκευασμένα από ακατέργαστους λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Αυτός ο τύπος οικισμών εξελίχθηκε, εξαπλώθηκε και έγινε χαρακτηριστικός της εποχής του Σιδήρου.

Epoka neolitike dhe epoka e bronzit

Muzafer Korkuti

Drejtor Instituti Arkeologjik
Tirana, Albania

Në fushën e kulturave prehistorike janë zbuluar një numër i madh vendbanimesh neolitike me shtrirje gati në tërë territorin e vendit tonë, si në Maliq, në Cakran, në Vashtëmi, në Burimas, në Podgorie, në Barç e në Dërsnik të rrethit të Korçës, në Kamnik të Kolonjës, në Blaz e Nezir të Matit, në Cakran të Fierit, në Burim, Gradec e Cetush të Dibrës, në Kolsh të Kukësit, në Rashtan të Librazhdit e nga gjetje të rastit në shumë pika të tjera (fig. 1). Më mirë është njohur e studjuar pellgu i Korçës i cili gjatë epokës prehistorike ka pasur kushte shumë të mira gjeoklimatike. Ai paraqet sot zonën më të pasur e më të zhvilluar kulturore gjatë neolitit si edhe pellgu ku mund të ndiqet pa ndërprerje zhvillimi i kulturës neolitike në tri periudha: neolit i hershëm, i mesëm dhe i vonë.

Neoliti i hershëm. Sipas kronologjisë relative, sot përfaqësohet nga Vlusha, Podgoria I, Vashtëmia, Kolshi I (fig. 2), Burimi dhe Blazi I dhe II. Vendbanimi i Vlushës karakterizohet nga një qeramikë trashanike ngjyrë gri të zezë, me forma tepër të thjeshta e më pak zbukurime të bëra me shtypje. Qeramika gjendet së bashku me vegla pune prej stralli tipike mezolitike ndaj Vlusha i takon periudhës kalimtare nga mezoliti në neolit duke dëshmuar për një fillim të kulturës

Fig. 1: Harte e Shqipërise

Fig.2: Vendi prehistorik ne Kolsh

neolitike mbi një traditë vendase mezolitike.

Kultura Podgorie I, Kolsh I dhe Blazi I, II, të cilat janë njohur e studjuar më mirë, i takojnë neolitit të hershëm të zhvilluar. Kjo periudhë në territorin e Shqipërisë juglindore është dokumentuar nga kultura Podgori I. Falë një shtrese kulturore të trashë rreth 3m e mjaft të qartë, në Podgorie, dhe të një lënde shumë

të pasur arkeologjike mund të rindërtohet tabloja e kësaj kulture e cila karakterizohet nga qeramika monokrome e kuqe me shkëlqim, nga qeramika e pikturuar me bojë të bardhë mbi sfond të kuq (fig. 3), si edhe nga figurat steatopigjike prej balte e tavolinat e thjeshta të kultit, të cilat i vënë në raporte të drejtpërdrejta kulturore e kronologjike me neolitit e hershëm të Thesalisë (faza Presesklo e pjesërisht Protosesklo), si edhe me neolitit e hershëm të Maqedonisë (Vërshnik-Anzabegovo Ib,c). Elementet e tjera të pranishme në Podgorie I, si qeramika impreso e tipit devollit e ajo e tipit adriatik si edhe qeramika barbotine e sheshtë e vënë në lidhje me kulturat e neolitit të hershëm adriatik e ballkano-qendror.

Kultura përfaqësuese e Shqipërisë Verilindore, Kolshi i ka si tregues themelor qeramikën barbotine në relief të ngritur, qeramikën e pikturuar me bojë kafe mbi sfond të kuq dhe qeramikën impreso të cilat vendosen mjaft qartë në raporte kulturore e kronologjike me Rudnikun (Rudniku III) në Rrafshin e Dukagjinit dhe me gjithë kulturat e fazës Starçevo IIB të Ballkanit Qendror. Blazi I e II në zonën e Matit ka qeramikë të tipit impreso-kardium me motive të ndryshme si edhe qeramikë njëngjyrëshe gri e të zezë me shkëlqim që i japin kulturës së këtij vendbanimi shpellor karakterin adriatik lindor (Smilcic I).

Neoliti i mesëm. Kalimi nga neoliti i hershëm në neolitit e mesëm shënon një kthesë në të gjithë zhvillimin kulturor të territorit të vendit tonë, gjë që është pasqyruar mjaft qartë në kulturat: Dunavec I-Cakran Blaz III, të cilat përfaqësojnë dhe tri fazat kryesore të zhvillimit të neolitit të mesëm në Shqipëri. Tipar themelor për të gjitha

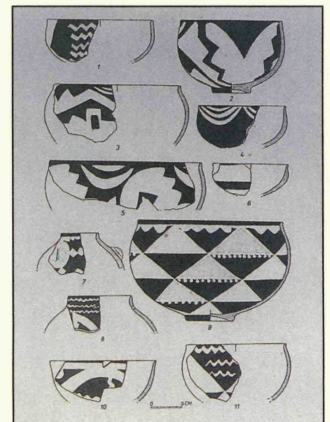

Fig.3: Qeramike e Neolitikut me te hershem (faze Podgorie)

fazat e kësaj periudhe është qeramika ngjyrë gri, gri e zezë dhe e zezë me sipërfaqe të lëmuar me ose pa shkëlqim, si edhe qeramika barbotine e impreso të trashëguara nga neoliti i hershëm. Qeramika shquhet për një larmi formash ku mbizotërojnë kupat bikonike me variante të ndryshme, tasat trung konikë me fund të lartë, enët me trup sferik me profile të ndryshme të qafës e të buzës si edhe forma të tjera me përdorim të kufizuar. Qeramika e neolitit të mesëm dallon edhe pasurinë e zbukurimeve të bëra me inçizim e thellim, hera-herës të inkrustuara me bojë të kuqe ose të bardhë, për zbukurimet plastike variantesh të ndryshme, për zbukurimin me kanelyra, me pikturim etj.

Çdo njera nga tri kulturat përfaqësuese ka tiparet dhe veçoritë lokale që burojnë nga diferencat në kronologjinë relative si edhe nga pozita gjeografike nga raportet e lidhjet që ati kishin me kulturat fqinjë.

Faza Dunavec I që përfaqëson shtresën më të hershme të neolitit të mesëm është e lidhur me ekzistencën e një vendbanimi palafit i cili, sot për sot, është më i hershmi në territorin e Ballkanit. Në Dunavecin i, krahas qeramikës së zezë, gri të zezë të cilësisë shumë të mirë vazhdon të përdoret gjerësisht qeramika barbotine me relief të zhvilluar, traditë kjo e neolitit të hershëm Starçevian. Por tonin kulturës së Dunavecit I ia japin format e reja të enëve dhe zbukurimet në relief, zbukurimet me incizim e ngulitje, zbukurimet me kanelyra, pikturimi gri etj.

Gjatë Dunavecit II, krahas elementëve që u trashëguan nga periudha paraardhëse, dhe këto përbëjnë shumicën, ka edhe një tog elementesh të reja që e veçojnë atë si një fazë më vete. Zbukurimi në relief njeh zhvillimin e tij më të gjerë, po ashtu bëhet tipik zbukurimi me gërvishtje i tipit adriatik, kanelyra përmirësohet cilësisht dhe krahas pikturimit gri, del edhe qeramika e pikturuar me bojë të kuqërremtë. Në këtë fazë shfaqen edhe fragmentet e para të qeramikës dyngjyrëshe kuq e zi.

Cakrani dhe Dunavecii II kanë përputhje të plotë kulturore e kronologjike. Për t'u shënuar është gjetja në Cakran e disa fragmenteve enësh të pikturuara dhe në Dunavec II e një fragmenti, të cilat janë të importuara nga kultura Thesalike e Diminit të hershëm (faza Arapi). Ato japin një datë të saktë për ekzistencën e njëkohëshme të Cakranit e Dunavecit II me Arapi dhe në të njëjtën kohë dëshmojnë për zhvillimin e këmbimit midis trevave tona me Thesalinë. Edhe kultura e Kolshit II në territorin e Shqipërisë Verilindore gjen përputhje të plotë me atë të Cakranit (fig. 4).

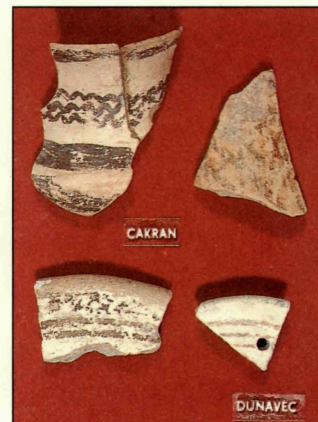

Fig.4: Qeramike e Neolitikut te Ri (faze Maliq-Kamnik)

Faza fundore e neolitit të mesëm është dëshmuar sot nga Blazi III në territorin e Shqipërisë së brendshme qendrore. Ajo karakterizohet nga qeramika ngjyrë gri, gri e zezë e ngjyrë kafe e zbukuruar me motive linearo-gjeometrike e spiralike të cilat janë elemente karakteristike për kulturat danilike të bregdetit dalmatin. Krahas tyre ka edhe enë të zbukuruara me ornamente me vija të thelluara të cilat mjaft mirë e vënë në raporte kulturore e kronologjike me kulturën Lisiçiç (Hvar) të neolitit të vonë të Adriatikut.

Kulturat e neolitit të mesëm të vendit tonë kanë edhe disa tregues të rëndësishëm të kultit e të botës shpirtërore. Si shfaqje e re dhe kryesore janë ritonet, enë jo të zakonshme me katër këmbë me grykë ovale të vendosur pjerrtas me një dorezë të madhe në pjesën e sipërme të trupit dhe të lyera me bojë të kuqe (fig. 5). Ekzemplarë të ritoneve janë gjetur qysh në fillim të fazës Dunavec I e do të vazhdojnë të gjenden gjerësisht gjatë tërë ekzistencës së vendbanimit të Dunavecit, të Cakranit e të Kolshit II, me një shumëllojshmëri në zgjidhjen plastike të këmbëve me ose pa zbukurime. Këto ritone sipas mendimit të shumë studjuesve duhet të kenë shërbyer në ceremoni rituale kushtuar kulteve të rëndësishme, siç ishte ai i pjellorisë së tokës, të gruas ose të gjësë të gjallë, kulte që ishin të lidhura me riprodhimin e jetës, me pjellorinë e tokës e të bagëtisë të cilat ishin degët bazë të ekonomisë.

Ritonet i gjejmë të bëra me të njëjtat forma, përmasa e të lyera me bojë të kuqe ose zbukurime me incizim, në një territor të gjerë të Ballkanit Perëndimor e Jugor që fillon nga Spliti (Danilo) në Veri e deri në Korinth në Jug (Elateia) kurse në zonën e brendëshme nga Bosnja Qendrore (Kakanji), në Kosovë (Reshtan), në pellgun e Korçës (Dunavec) e deri në Thesali (Drahmani). Ky fakt nuk ishte rastësi, por shprehje e një kulti i cili bashkonte bashkësitë e shumta heterogjene të njerëzve të neolitit të zhvilluar në një hapsirë të gjerë.

Një kult tjetër i fuqishëm i njohur nga vendbanimet bashkëkohëse të Ballkanit është ai i Magna-Mater (Tokës mëmë) i cili është dëshmuar në Dunavecin I e II nga një koleksion shumë i pasur figurash antropomorfe prej balte të realizuara me mjaft art si edhe nga ato të Cakranit e Kolshit II. Së fundi vlen të përmendim se në Cakran, në Rudnik (Kosovë), në Obre I (Bosnjë) e në kultura të tjera bashkëkohëse të Ballkanit në vendbanime janë gjetur skelete fëmijësh në pozicion kruspull, dëshmi e një kulti flijimi me qëllim mbrojtjeje të vendbanimit ose me qëllim tjetër.

Neoliti i vonë. Kalimi nga neoliti i mesëm në neolitin e vonë është bërë nëpërmjet një evolucioni të ngadaltë e shkallë-shkallë. Kështu

Fig.5: Riton i Neolitikut të mesëm

neoliti i vonë në pellgun e Korçës është përfaqësuar në tërë shtrirjen e tij kohore nga tri faza succesive Dërsniku, Barç II dhe Maliq Ia.

Faza Barç II karakterizohet nga qeramika me tone të çelëta okër në të verdhë dhe më rrallë të kuqërremtë, nga qeramikë kafe e murme si edhe nga qeramikë gri të zezë e trashëguar nga neoliti i mesëm. Gjatë tërë ekzistencës së vendbanimit vazhdon të përdoret në sasira të vogla qeramike “black topped” (kuq e zi) si edhe zbukurimet plastike me prejardhje nga faza paraardhëse, kurse pikturimi me bojë kafe i cili sa shfaqet në Dunavecin II fillon të shtohet numerikisht në mënyrë të dukshme dhe vetëm në fazën pasardhëse Maliq Ia qeramika e pikturuar arrin kulmin e zhvillimit të saj duke u bërë edhe tipari më i qënësishëm për kulturën e Maliqit I. Enët karakteristike si kupat gjysmësferike ose ato konike, vazot sferike e bikonike me qafë të shkurtër, enët trung konike, “frutieret” me këmbë të lartë, vazot antropomorfe etj., janë të pikturuara me bojë kafe, vishnjë, të kuqe, portokalle, me zbukurime të larmishme lineare-geometrike dhe meadro-spiralike dhe në tërësiato dallojnë për teknikën e pastër të punimit për pjekjen e plotë, për elegancë formash dhe ekzemplarë të veçantë mund të konsiderohen si prodhime të poqerisë artistike. Në territorin e vendit tonë një kulturë plotësisht e njëjtë është zbuluar në shtresën e parë të vendbanimit të Kamnikut në rrethin e Kolonjës (fig. 6+7).

Fig.6: Qeramike e Neolitikut te Ri

Kulturat përfaqësuese neolitike të vendit tonë, nga ajo më e hershmja e Vlushës në mijëvjeçarin e shtatë p.e.sonë e deri tek Maliqi I, mesin e mijëvjeçarit të katërt p.e.sonë, dëshmojnë për një vijimësi banimi për një jetë sedentare që u kushtëzua nga lindja dhe zhvillimi i bujqësisë dhe blegtorisë. Vazhdimësia e jetës dhe e traditës gjen shprehjen e vet në shtimin e madh të veglave të punës prej stralli guri e kocke dhe mbi të gjitha në përsosjen e teknikës së punimit të tyre, të dëshmuara këto në koleksionet e pasura të veglave të punës në Vashtëmi, Podgorie, Dunavec, Maliq I etj., të cilat u bënë faktor përcaktues edhe në zhvillimin e dukshëm të forcave prodhuese. Gjithashtu shpikja dhe futja në përdorim të gjerë e punimit të enëve prej balte, krahas përsosjes së teknikës së tjerrjes dhe endjes, ishin arritje të mëdha të njeriut neolitik që e bënë atë shumë më të

Fig.7: Qeramike e Neolitikut te mesem (faze Dumavec)

pavarur nga mjedisi. Tipar i ri i rëndësishëm i epokës ishte lindja e marrëdhënieve të këmbimeve. Këtë e provojnë importet e mirëfillta thesalike të gjetura në Kolsh I, në Dunavec II, në Cakran e në Maliq I si dhe prodhimet identike të ritoneve e të figurave antropomorfe.

Kulturën eneolitike të Shqipërisë e njohim sot nga zbulimet e bëra në vendbanimin e Maliqit, Trenit, Burimasit, Kamnikut, Bënjës, Nezirit, Blazit, Gradecit etj. Në kronologjinë absolute përfshin afërsisht vitet 3500-3000 p.e.sonë, kurse në kronologjinë relative përfaqësohet nga tri faza zhvillimi: eneoliti i hershëm, i mesëm dhe i vonë.

Bakri i hershëm ose faza Burimas është përfaqësuar nga vendbanimi i Burimasit dhe nga shtresa kulturore e Maliqit Ib e Kamnikut II. Në Maliq e Kamnik shtresa kulturore e neolitit të hershëm është depozituar drejtpërdrejt mbi shtresën kulturore të neolitit të vonë, pa asnjë ndërprerje stratigrafike dhe me një bashkëjetesë të elementëve të periudhës paraardhëse me atë pasardhëse. Në Maliq vendbanimi është vendosur në fushë pranë lumit Devoll, kurse në Burimas, Kamnik dhe Gradec të Dibrës ato janë të vendosura në kodra relativisht të ngritura e që kanë mbrojtje natyrore mjaft të mirë.

Tipari më i rëndësishëm i fazës Burimas, është qeramika gri e zezë dhe e zezë me shkëlqim e cila bëhet mbizotëruese ndaj gjithë llojeve të tjera. Ajo do të vazhdojë të përsoset më tej gjatë eneolitit të zhvilluar e të vonë duke u bërë tipari më i qënësishëm i tërë poqerisë eneolitike. Në eneolitin e hershëm format e enëve janë të thjeshta. Kupa variantesh të ndryshme, tasa trung konikë, pjata si edhe enë sferike me grykë të ngushtë e qafë të shkurtër të traditës neolitike. Qeramika e zezë e gri e zezë ka edhe zbukurimet e veta karakteristike, si zbukurimin me incizim me vija të thelluara me motive lineare gjeometrike që formojnë shirita të gjerë ose trekëndësha të mbushur me pika, dy ose tre vija paralele, një radhë pikash ose gropëzash, spirale ose kombinime të tjera më të rralla. Ka edhe enë të zbukuruar me shirita të incizuar dhe breza të lyer me bojë të kuqe. Fragmentet me zbukurime të bëra me gërvishtje të lehtë janë të rralla.

Tipar tjetër karakteristik për eneolitin e hershëm dhe që e veçon atë prerazi nga neoliti i vonë është pikturimi gri i cili në fillim të jetës së vendbanimit është shumë i rrallë, po vjen e shtohet shkallë-shkallë e përmirësohet cilësisht. Motivet janë të thjeshta: vija të drejta, tufa vijash paralele që shkojnë pjerrtas ose priten me vija të tjera. Pikturimi gri në të gjithë treguesit stilistiko-dekorativë të kujton të njëjtin stil të neolitit të mesëm. Një tipar të tretë e karakteristik për Burimasin përbën zbukurimi me shirita të lyer me bojë të kuqe ose të bardhë të vendosur në buzë të pjatave ose të tasave, nga jashtë ose nga jashtë e brenda.

Gjetje me interes janë edhe pak fragmente enësh të pikturuara me grafit të importuara nga kulturat eneolitike të Ballkanit Lindor e që dëshmojnë për

këmbimet me këto treva. Si vazhdim i traditës së neolitit të vonë në fazën Burimas vazhdoi të jetë në përdorim qeramika dyngjyrëshe, kuq e zi dhe me një numër shumë të kufizuar qeramika e pikturuar me tone të çelëta e neolitit të vonë.

Eneoliti i zhvilluar është përfaqësuar në mënyrë të plotë nga Maliqi IIa i cili emërton me të drejtë fazën më të rëndësishme të epokës së bakrit. Fillimet e jetës në Maliqin Iia janë të lidhura me një vendbanim të tipit palafit (fig. 6) i cili është zbuluar në një sipërfaqe të madhe, kurse më vonë, me ndryshimin e kushteve të terrenit banesat u ngritën drejtpërsëdrejti mbi tokë. Për t'u shënuar është edhe fakti se në shtresën kulturore të Maliqit II, të trashë 2.50m me një shtrirje mjaft të gjerë, është gjetur një lëndë arkeologjike nga më të pasurat në vendbanimet historike e cila ka krijuar mundësi të gjera për t'u njohur më shumë anë të veprimtarisë së banorëve eneolitikë të Maliqit. Veglat e shumta të punës prej stralli, guri të lëmuar, kocke, briiri, balte (pesha për rrjetat e peshkimit e të tezgjahut vertikal) si dhe veglat prej bakri (sëpatat e tipit daltë, bizat, gjilpërat, grepat e peshkimit), formojnë tablonë e zhvillimit shoqëror ekonomik të kohës.

Nga të gjithë treguesit kulturorë, qeramika është ajo që karakterizon dhe individualizon fazën Maliq IIa: Së pari, ajo bart një tog elementesh që janë të traditës së hershme eneolitike, si qeramikën e zezë e gri të zezë, format kryesore të enëve, teknikat e njëjta të zbukurimit, si pikturimi gri, me bojë të kuqe ose të bardhë, zbukurimet me incizim etj. Së dyti, elementet e reja që vijnë si evoluim i elementeve të trashëguara, por që si rezultat i zhvillimit të mëtejshëm fitojnë cilësi të reja, ose elementet që lindin në këtë fazë. Kështu ndër format e enëve më të njohura janë kupat me profile të larmishme, midis të cilave janë kupat me profil s-je forma të reja e tipike janë kupat me grykë eliptike; enët trung-konik me grykë të gjerë e një vegje të vogël poshtë saj, enët sferike ose dykonike pa qafë "vazot e qumshtit", pjatancat me buzë të kthyera nga brenda, tavat, çerepet, filxhanët me ose pa qafë si edhe kapakët konikë e cilindrikë. Zbukurimet janë të shumëllojshme dhe të realizuara me cilësi. Kryesore mbetet pikturimi, incizimi dhe zbukurimet plastike.

Edhe neoliti i vonë është i përfaqësuar më mirë në vendbanimin e Maliqit nga shtresa kulturore Maliq IIb, po ai është i dëshmuar mjaft mirë edhe nga vendbanimi fqinj i Trenit (Treni I), nga Neziri I në Mat, nga Gradeci në Dibër, Bënja I në Përmet si edhe nga gjetje të rastit në pika të ndryshme të vendit, të cilat në shtrirjen gjeografike mbulojnë pjesën më të madhe të territorit të vendit tonë.

Faza Maliq IIb stratigrafikisht dhe në të gjithë treguesit e saj është vazhdim drejtpërdrejt i fazës Maliq IIa. Ndryshimet me fazën paraardhëse të eneolitit të zhvilluar janë më shumë të karakterit sasior, por edhe të daljes nga qarkullimi të disa elementeve dhe të futjes në përdorim të elementeve të reja. Kështu, në Maliqin IIb, bëhen karakteristike amforat me shpatulla të fryra me dy vegje të

vogla, çanakët me qafë të shkurtër, kupat e cekëta me qafë e shpesh të zbukuruara me kanelyra, pjatat e shtrira me buzë të kthyera nga brenda, poçet bikonike me dy vegje vertikale në buzë, filxhanët me një vegje shumë të tërhequr mbi shpatulla. Për t'u përmendur është edhe një filxhan i tipit "baden". Zbukurimet e fazës Maliq IIB përgjithësisht vazhdojnë të jenë po ato të Maliqit Ia, por ka edhe ndryshime. Zbukurimi me incizim zhvillohet më tej; shtohen zbukurimet plastike kurrizore, kanelyrat janë të shumëllojshme e të bëra me cilësi të lartë.

Kultura e epokës së bakrit e Maliqit shquhet edhe për një pasuri e larmi objektesh kulturi. Vendin e parë e zenë figurinat antropomorfe skematike në formë kryqi, por jo më pak karakteristike janë edhe figurinat antropomorfe steatopigjike me krahë të cinguara të cilat në realizimin ikonografik janë të njëjta me figurinat e steatopigjike të Dunavecit.

Kultura eneolitike e vendit tonë u zhvillua në lidhje e marrëdhënie me kulturat bashkëkohëse ballkano-egjeane. Në të veç komponentëve vendas që u trashëguan nga neoliti i vonë, ka edhe elementë të kulturave kontinentale (Bubanj Hum-Salkuca-Krivodol), elemente të kulturave tesalike (Rahmani) si edhe elemente të Adriatikut Lindor.

Kultura e epokës së bakrit e vendit tonë si vazhduese e drejtpërdrejtë e kulturës neolitike ishte në të njëjtën kohë vazhduese e qytetërimit neolitik në të gjitha aspektet. Bujqësia dhe blegtoria u zhvilluan më tej. Koleksionet e pasura të veglave të punës e sasirat e konsiderueshme të grurit të karbonizuar të gjetura në Maliqin eneolitik, janë dëshmitë më të mira për një bujqësi të zhvilluar, kurse për përparimet e rolin e blegtorisë dëshmojnë kockat e shumta të bagëtive të imta e të trasha. Në pikëpamje teknologjike qeramika njohu kulme të tjera progresi, deri në realizimin e prodhimeve prej balte me vlera artistike.

Numri relativisht i madh i veglave të punës prej bakri i zbuluar në Maliq e Kamnik është dëshmi e shkallës së zhvillimit të metalurgjisë së bakrit dhe e punimit të tij në vend, gjë që është provuar edhe nga kallëpet e gjetura në Maliq. Zhvillimi i punimit të bakrit u favorizua nga ekzistenca e mineralit të bakrit në Rehovë të pellgut të Korçës.

Epoka e bronzit

Gjatë mijëvjeçarit të tretë p.e.sonë afërsisht rreth viteve 2500-1100 p.e.sonë territori i vendit tonë u njoh me bronzin dhe përdorimin e tij në përgatitjen e armëve e të veglave të punës. Kjo epokë përfaqëson një nga periudhat më të rëndësishme të zhvillimit historik. Zbulimet e vendbanimeve të Maliqit (Maliqi IIIabcd) të Trenit (IIIa,b), të Gajtanit, të Belshit (Elbasan), të Nezirit (Mat), të Bënjës (Përmet), në Podgorie (Korçë), si edhe të një varg varrezash tumulare, si në Pazhok (Elbasan), në Barç (Korçë), në Vajzë (Vlorë), në Vodhinë (Dropull), në Shkrel e Shtoj (Shkodër), Bajkaj (Sarandë), Piskovë (Përmet), Patos (Fier)

etj. Kanë bërë të mundur të ndiqet zhvillimi kulturor i vendit tonë gjatë epokës së bronzit në tri periudha: bronzi i hershëm, i mesëm dhe i vonë.

Periudha e bronzit të hershëm. e cila quhet ndryshe edhe periudha e kalimit nga eneoliti në bronz është e dëshmuar nga Maliqi IIIa,b, Treni IIIa, Gajtani I, Neziri III, Bënja II, si edhe nga varret më të hershme të tumave të Pazhokut, të Vajzës, të Bajkajt, të Shkrelit, të Shtojit e të Piskovës.

Në vendbanimin e Maliqit shtresa kulturore e bronzit të hershëm është depozituar pa asnjë ndërprerje mbi shtresën kulturore të eneolitit. Ajo karakterizohet nga një qeramikë, në përgjithësi, me tipare primitive ku format kryesore të enëve janë ato me dy vegje shiritore mbi buzë, enë profilesh të ndryshme me dy vegje nën grykë, sahanët me katër vegje unazore, kupëzat trungkonike me një vesh të brimuar mbi buzë, broket me trup të fryrë e qafë të lartë cilindrike me një vegje shiritore nën grykë etj. Qeramika e Maliqit IIIa është e zbukuruar me ornamente plastike me shirita me ose pa gropëza të thelluara me grupëzime të bëra mbi buzë ose poshtë saj si edhe me zbukurim pseudobarbotin. Shfaqja në mënyrë të menjëhershme e kësaj qeramike trashanike në fillimin e epokës së bronzit tregon se kemi të bëjmë me ardhjen e një popullsie të re nga lindja, e cila nuk e zhduku popullsinë eneolitike, por u përzie e bashkëjetoj me të. Dëshmi e vazhdimësisë e banimit nga popullsia eneolitike janë enët me profil s-je, pjatat me buzë të trashura nga brenda si edhe zbukurimet me kanelyra, zbukurimet me incizim si edhe terrakotat antropomorfe kryqyforme, peshat e rrjetave të peshkimit si edhe shumë vegla pune prej guri, kocke e briri të traditës eneolitike. Kështu, në formimin e kulturës së bronzit të hershëm morën pjesë dy përbërës kryesorë ai autokton eneolitik dhe përbërësi i ardhur nga lindja si rezultat i dyndjes së popujve indoevropianë.

Në fazën Maliq IIIb të bronzit të hershëm vendin e qeramikës trashanike e pseudobarbotine e zuri një qeramikë e punuar mirë, e cila pasurohet me elemnete të reja që zhvillohen në vend e në lidhje të ngushtë me kulturat fqinjë bashkëkohore të Maqedonisë e të Thesalisë.

Në krahinën e Shkodrës kultura e bronzit të hershëm, krahas elementeve të përbashkëta që ka me bronzin e hershëm të zonës së Matit dhe me atë të Shqipërisë Juglindore paraqet disa veçori lokale. Në shtresën kulturore të Gajtanit I, në shtresën më të hershme të kalasë së Shkodrës si edhe në varret më të hershme të Shkrelit e të Shtoit janë gjetur me shumicë fragmente qeramike e forma tipike enësh, si broka të tipit Kotorac, enë njëvegjake me qafë cilindrike e buzë të gjera të zbukuruara me ornamente të incizuara të stilit Cetina, enë me një vegje në trajtë x-i etj. Nga këto dëshmi arkeologjike rezulton se zona e Shkodrës, në kohën e bronzit të hershëm, duhet të ketë qenë në lidhje të ngushtë me zonat adriatike qendrore dhe prapatokat e saj (fig. 7).

Një dukuri e re shumë e rëndësishme për bronzin e hershëm të vendit tonë është shfaqja e ritit të varrimit në tuma. Ky rit që zë fill në këtë periudhë në territorin e Ballkanit Perëndimor përhapet gjatë periudhës së bronzit të mesëm, asaj të bronzit të vonë dhe parapëlqehet gjithnjë e më shumë. Në epokën e hekurit bëhet një nga ritet kryesore të popullsisë ilire. Sot për sot tumat më të hershme në territorin e vendit tonë janë tuma 1 e Pazhokut, tuma 1 e Piskovës e pak më të vona tuma 1 e Barçit e tuma e Shkrelit.

Periudha e bronzit të mesëm. është periudha e formimit të plotë të kulturës së bronzit në të gjithë përbërësit e saj. Futja në përdorim të gjerë e armëve e veglave të punës të përgatitura prej bronzi si edhe situata e qetë u shoqëruan me një zhvillim të mëtejshëm të bujqësisë e blegtorisë si edhe me përparime gjithnjë në rritje të veprimtarisë metalurgjike për të cilën flet edhe një kallëp guri për derdhje, gjetur në Maliq IIIc. Tregues të tjerë zhvillimi ekonomik e shoqëror të kohës janë shfaqja e qeramikës lluksoze, e armëve të importuara nga Mikena të cilat dëshmojnë për diferencimin shoqëror, por edhe për intensifikimin e këmbimeve ndërkrahinore.

Periudha e bronzit të mesëm është përfaqësuar mjaft mirë nga shtresa kulturore e Maliqit IIIc, nga vendbanimi shpellor i Bënjës e i Nezirit, nga vendbanimi i Cetushit si edhe nga varrezat tumulare të Vodhinës, të Bajkajt, të Vajzës, të Pazhokut, të Matit etj.

Në Maliq shtresa kulturore e bronzit të mesëm vjen menjëherë pas asaj të bronzit të hershëm pa asnjë ndërprerje kronologjike e kulturore. Ndryshimi i qeramikës së Maliqit IIIc me Maliqin IIIb është më shumë i natyrës teknologjike.

Qeramika ka pasur ngjyra përgjithësisht të errëta, gri në të zezë, me forma enësh të modeluara më mirë me sipërfaqe shpesh të lëmuar dhe me shkëlqim të dobët. Midis formave më karakteristike kanë qenë enët me vegje të gjerë gjysmërrethore që ngrihen mbi buzë, enët me një vegje “with bone”, enët me vegje në formë teh sëpate të vendosur me një farë largësie nga buza e enës, tenxheret me dy vegje horizontale të vendosura pjerrtas nën grykë, kupat bikonikë me dy vegje të larta shiritore mbi buzë të tipit pseudominoik. Me vlerë të veçantë kronologjike janë enët me vegje të ngritura lart të cilat në zbritje ngjiten në pjesën e brendshme të fundit të enës, të gjetura në Maliq IIIc, Bajkaj e Vodhinë. Zbukurimet e qeramikës së bronzit të mesëm janë të thjeshta dhe kryesisht të traditës së periudhës së mëparshme, si shirita plastikë shpesh me shtypje, në formë nervurash, thimthash, pullash etj.

Kuadrin kulturor të periudhës së bronzit të mesëm na e plotëson në shumë anë inventari i varreve të kësaj periudhe i cili kryesisht përbëhet nga shpata, kama, thika e maja heshtash prej bronzi. Në përgjithësi ato riprodhojnë tipae

armësh egjeane të periudhës së mesme heladike dhe të hershme mikenase me ndonjë variant të lehtë lokal. Kështu, ndër armët më tipike të gjetura në territorin e vendit tonë, mund të përmendim një shpatë të gjatë të tipit Egjean (rreth shek.XVI p.e.sonë) (fig. 8), të gjetur në Vajzë, shpatën e Pazhokut me dorezë të brirëzuar, të gjetur së bashku me një filxhan balte të tipit “vafio” (shek. XVI p.e.sonë); një shpatë tjetër të ngjashme me atë të Pazhokut të gjetur në Midhë në Mat, dy kama bronzi të gjetura në Vodhinë e Pazhok; disa maja heshtash në formë pantofle etj. Periudhës së bronzit të mesëm i takojnë thikat me prefëse të harkuar, të gjetura në Mat, Pazhok e Vajzë të cilat vazhdojnë të përdoren gjatë tërë periudhës së bronzit të vonë. Prania e importeve të armëve kreto-mikenase dhe të enëve të luksit dëshmojnë për marrëdhënie të ngushta tregtare që ekzistonin midis territorit të vendit tonë e botës së Egjeut. Ato flasin për kërkesat e reja të aristokracisë fisnore e cila këmbente prodhimet e asaj me prodhimet më të përparuara të kohës.

Fig.8: Vendi prehistorik i Maliqit

Ndër objektet metalike të bronzit të mesëm vlen të përmendim edhe një kamë të gjerë trekëndëshe prej bronzi të gjetur në Vajzë, e cila imiton modele italike dhe si e tillë flet për këmbime që ekzistonin qoftë edhe të kufizuara, midis dy brigjeve të Adriatikut.

Periudha e bronzit të vonë. Përfaqëson periudhën e lulëzimit më të madh të kulturës së bronzit, periudhën e zgjerimit të mëtejshëm të prodhimit në shumë degë të ekonomisë, e në mënyrë të veçantë të përpunimit të metaleve. Ajo është e përfaqësuar nga shtresa kulturore e Maliqit IIIId, e Trenit IIIb, e Podgories, e Belshit I, e Bënjës II, e Badhërës si edhe nga varrezat tumulare të Pazhokut, Barçit, Matit, Vajzës, Vodhinës, Bajkajt, Patosit, Piskovës etj. Kuadrin kulturor të kësaj periudhe e plotësojnë edhe shumë gjetje të rastit me shtrirje në tërë territorin e vendit tonë.

Në periudhën e bronzit të vonë, bronzi hyri gjerësisht në përgatitjen e veglave të punës e të armëve duke i kufizuar në maksimum përdorimin e veglave prej guri e kocke. Kjo erdhi si rezultat i përmirësimit të teknikës së nxjerrjes së punimit të metaleve. Përmirësime të dukshme u bënë edhe në punimin e enëve prej balte.

Qeramika e bronzit të vonë, ndonëse ruante një tog elementesh të punimit të qeramikës së bronzit të mesëm, dallohet qartë nga ajo e Maliqit IIIc, për një cilësi

Fig.9: Terrakota balte te epokes se hershem te bronzit

më të lartë: e pjekur më mirë, me ngjyra kryesisht të çelëta, si bezhë, ngjyrë tulle e nuanca të saj, ngjyrë gri etj., me pasuri formash. Nga format më të zakonshme të bronzit të vonë janë enët me dy vegje shiritore të zhvilluara, enët me vegje brinake, me vegje biforata e “wish bone”, amforat trung konikë me qafë të gjatë etj.

Një nga treguesit më të rëndësishëm të periudhës së bronzit të vonë të territorit të Shqipërisë Juglindore është qeramika e pikturuar e stilit devollit. Ajo është një qeramikë e cilësisë shumë të mirë, e bërë nga argjil i pastër i pjekur plotësisht. Enët kanë sipërfaqe të lëmuar e shpeshherë të lustruar, me ngjyra të çelëta kryesisht okër ose të kuqërremtë. Format e enëve kanë përmasa të ndryshme e janë të modeluara mjaft mirë. Karakteristikë për qeramikën devollite është edhe pikturimi me bojë kafe, me motive gjeometrike e drejtvizore (fig. 9).

Kjo lloj qeramike është quajtur devollite, sepse lindi dhe u zhvilluanë pellgun e lumit Devoll. Ajo u shfaq për herë të parë në fillimet e bronzit të vonë dhe vazhdoi të zhvillohet e lulëzojë gjatë kësaj periudhe, madje në epokën e hekurit arriti shkallën më të lartë të cilësisë së punimit e të përhapjes territoriale më të gjerë.

Në zonën e Matit, të Shkodrës e të Kukësit gjatë periudhës së bronzit të vonë vazhdoi të mbetet në përdorim një qeramikë që i përmbahej traditës së qeramikës së bronzit të mesëm, një qeramikë me tone të errëta e zbukuruar me teknikën e incizimit. Megjithatë, mjaft forma enësh tipike të Devollit janë të njohura edhe në qeramikën e Matit e Kukësit. Kështu, zë zonën e Shkodrës kultura e kësaj periudhe e përfaqësuar nga shtresa Gajtan II përmbante forma dhe zbukurime kryesisht të incizuara me motive gjeometrike.

Gjatë periudhës së bronzit të vonë e sidomos nga fundi i saj si rezultat i shtimit të prodhimit metalurgjik u rrit shumë numri dhe llojshmëria e objekteve metalike. Në Shqipërinë e Veriut u shfaqën dhe morën një përdorim të gjerë sëpatat prej bronzi me brirë të përforcuar me nervura në relief. Ato kanë origjinë orientale dhe tipologjikisht dallohen qartë dy tipa kryesorë: tipi i sëpatave shqiptaro-dalmate dhe tipi i sëpatave shkodrane. Gjatë viteve të fundit është rritur shumë numri i këtyre sëpatave në Shqipërinë e Veriut duke përfshirë edhe zonat e thella.

Kufirin më jugor të përhapjes së sëpatave shkodrane e përbënte Shelcani i Elbasanit, kurse Shijaku kufirin jugor të sëpatave shqiptaro-dalmate. Një nga depot më të mëdha të këtyre sëpatave është ajo e Torovicës në afërsi të Lezhës, ku janë gjetur 124 copë sëpata të tipeve të ndryshme. Duke marrë parasysh përhapjen gjeografike të tyre rezulton se zona e Matit dhe e Kukësit, e pasur me minerale bakri, duhet të ketë qenë një ndër zonat kryesore të prodhimit të tyre, por nuk përjashtohet mundësia që këto lloj sëpatash të jenë punuar edhe në zonën e ulët të Shqipërisë Veriore. Këto lloj sëpatash që u shfaqën në fund të epokës së bronzit vazhduan të prodhohen e të qarkullojnë edhe më dendur në fillimet e epokës së hekurit (shek.XI-X p.e.sonë) jo vetëm si vegla pune, por edhe si paramonedha.

Gjatë periudhës së vonë të bronzit e fillimit të epokës së hekurit në territorin e Shqipërisë së Jugut u përhapën gjerësisht sëpatat dytehëshe prej bronzi të tipeve e të madhësive të ndryshme. Edhe pse riprodhoheshin tipa të njohur nga Greqia, Maqedonia etj., ato kishin tipare e veçanti lokale që tregojnë se edhe vendi ynë duhet të ketë qenë një nga qendrat e prodhimit të tyre. Format e armëve të tjera të periudhës së bronzit të vonë si shpatat me dorezë të brirëzuar (të gjetura në Mat, Gërmenj, Nenshat), kamat e shpatat me bazë të tehut trekëndëshe të pajisura me tri përçina, thikat e tipeve të ndryshëm etj., ishin të riprodhuara nga ato të bronzit të mesëm (fig. 10). Me përhapje më të kufizuar ishin majat e heshtave në formë violine, ato me bisht prizmatik etj. Në fund të epokës së bronzit në vendin tonë u dukën për herë të parë edhe shpatat me dorezë në formë gjuhe, majat e heshtave në formë flakëze si edhe sëpatat e tipit kelt, të cilat kanë hyrë si rezultat i kontakteve me kulturat veriore, si rezultat i dyndjes panono-ballkanike.

Epoka e bronzit në territorin e vendit tonë karakterizohet nga një zhvillimi pandërprerë kulturor, nga një zhvillim i ngadaltë, por gjithnjë në rritje e me përparime të ndjeshme në degët kryesore të ekonomisë. Gjetjet e bollshme arkeologjike flasin për zhvillimin e metalurgjisë dhe procesin teknologjik të punimit të bronzit. Përparime të shënuara u bënë edhe në bujqësi me përdorimin e parmendës të tërhequr nga kafshët, me përmirësimin e veglave bujqësore. Edhe

Fig.10: Heshta dhe thika te tipit Miken te epokes se vonë te Bronzit

blegtoaria në jetën ekonomike të fiseve të veçanta po zinte vend qendror. Përparimet në metalurgji, në bujqësi e në blegtori u shoqëruan me ndryshime të rëndësishme në marrëdhëniet shoqërore, ku krahas fuqizimit të rendit patriarkal, po lindte edhe një shtresë e re, aristokracia fisnore.

Këto ndryshime të rëndësishme shoqërore gjetën shprehjen e vet edhe në ngritjen e vendbanimeve në përputhje me kushtet e reja. Kështu krahas vendbanimeve të hapura, si të Maliqit, Belshit, e vendbanimeve shpellore, si të Trenit, Nezirit, Bënjës etj., filluan të ngrihen edhe vendbanimet e fortifikuara me mure, si ai i Badhrës. Këto lloj vendbanimesh vendoseshin mbi kodra me pozicion zotërues dhe rrethoheshin me mure të gjera të bëra me gurë të papunuar me lidhje të thatë. Ky tip vendbanimi u përhap, u zhvillua dhe u bë karakteristik për epokën e hekurit.